

R. D. MƏMMƏDOV, polkovnik, M. F. MƏMMƏDOVA, pedaqoji e. n.

Heydər Əliyev adına AAHM

OXU TƏLİMİNDƏ QRAMMATİK STRUKTURLARIN MƏNİMSƏNİLMƏ YOLLARI

Məqalədə xarici dildə oxu təlimində qrammatik strukturların mənimsənilməsi, lüğətdən istifadə və sürətli oxu metodikaları araşdırılır.

Oxu prosesinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıran amillərdən biri qrammatik strukturların reseptiv məqsədlərlə mənimsənilməsidir. Bu növ tapşırıqların icrasına adətən 10-15 dəqiqə vaxt ayrılır. Bu zaman qrammatik vərdişlərin təhsilalanlara aşılmasına məqsəddən çox vasitə kimi baxılır.

Dərsi planlaşdıran müəllim təhsilalanların ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə etmələrini təmin etməli, onların diqqətini nitqin formal aspektinə, yəni qrammatik strukturlardan daha çox oxuduqları mətnin məzmununa cəmləşdirmələri üçün şərait yaratmalıdır.

Xarici dildə oxu vərdişlərinə normal səviyyədə yiyələnmiş təhsilalanlar mətnin məzmununu başa düşmək, müəllifin potensial oxuculara ünvanladığı fikir və ideyaları adekvat şəkildə anlamaq və leksik strukturlar ilə yanaşı sintaktik mənalara da bilməlidirlər.

Qrammatik bilik və bacarıqlı dil daşıyıcıları, oxu prosesində qrammatika ilə bağlı çətinliklə üzləşirlər. Mütəxəssis dil daşıyıcısı olmayan və xarici dili müəyyən peşə məqsədilə öyrənən təhsilalanlara da müvafiq vərdişlərin öyrədilməsi zəruridir. Xarici dildə oxunun mütəxəssis dil daşıyıcıları olmayanların öyrədilmə problemini tədqiq edən L. Vilson yazır ki, kifayət qədər zəngin lüğət ehtiyatına malik və mətnin sintaktik quruluşuna normal diqqət yetirməyi bacaran dildə daşıyıcılarından fərqli olaraq, mütəxəssis dildə daşıyıcısı olmayan oxucu mətnin sintaktik quruluşunu başa düşmədiyindən, əsas məna və məlumatları qavramaqda çətinlik çəkir. O, qeyd edir ki, mətnə olan qrammatik strukturları mənimsəmək təhsilalanlara əsas məzmunu əhatə edən leksik vahidlərin kontekstual (məna) şəkildə qavramalarına imkan yaradır [1].

Xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsində təhsilalanlara oxunulmuş materialları dekodlaşdırmaq, yəni onların mənalara açmaq bacarığının aşılması əsas məqsəddir. Bu mərhələdə yazı və oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün qrammatik strukturların öyrənilməsi vacibdir.

Qrammatik strukturların mənimsənilməsi prosesini səmərələşdirmək məqsədilə müəllim strukturları təhsilalanlara təqdim edir, cümlədə söz ardıcılığında əhəmiyyətli olan funksional sözlər haqqında onları məlumatlandırır. Azərbaycan dilli olan və xarici dili (məsələn, ingilis dilini) ixtisas dili kimi öyrənən təhsilalanlara müqayisə edilən Azərbaycan və ingilis dillərində cümlədə sözlərin ardıcılığı haqqında məlumat verilir və onların diqqəti fərqli olan cəhətlərin mənimsənilməsinə yönəldilir.

Başqa sözlə, təhsilalanlara qısa formada qrammatik qaydaların linqvistik izahatları verilir.

Oxu prosesi müxtəlif xarakterli məsələlərin həlli ilə bağlı olduğundan, təhsilalanlara ümumi prinsipləri qavratmaq onların oxu vərdişlərini intensivləşdirmək mümkündür.

İlkin mərhələdə təkrar etmək məqsədilə mənimsənilmiş strukturlar ləvhədə yazılır.

He knows too much.

Müəllim cümlələri ləvhədə yazdıqda təhsilalanlara aşağıdakı növ suallarla müraciət edir:

Who knows too much?

How much does he know?

Sonrakı mərhələdə müəllim təhsilalanlara mətnə olan yeni strukturları təqdim edir və o, birinci və ikinci cümlələri birləşdirərək, yeni cümlə qurmağı tapşırır.

We can't afford to take risks because he knows too much.

Müəllim təhsilalanlara birinci cümlədə "because", ikinci cümlədə isə "who" sözlərinin mənasına və cümlədəki funksiyalarına aid suallar verir:

What does "because" mean in the sentence?

What are the two sentences in a sentence?

What does "who" mean in the sentence? How many sentences are there in a sentence? What are they?

Təqdim olunan cümlələrin quruluşunu təhsilalanlar çətin qavradıqda müəllim bir neçə mürəkkəb cümləni izahatı ilə onlara çatdırır.

The English women all agree that a particular tone of voice was considered appropriate for gossip.

Many of the women complain that men fail to adopt the correct tone of voice.

Bu cümlələri təqdim etdikdə müəllim "who, that, because" ilə başlayan cümlələrin budaq cümlələri olduğunu təhsilalanların nəzərinə çatdırır və onlara budaq cümlələri olan mürəkkəb cümlələr təqdim edir, həmçinin, cümlələrə aid sualları cavablandırmağı təklif edir [2].

Nəzərə almaq lazımdır ki, oxu təlimi mərhələsində təhsilalanlara mənimşəkilən qrammatik strukturların onların nitqlərində istifadə etməklə produktiv xarakterli tapşırıqların verilməsi tövsiyə edilmir, yəni bu oxunan mətnlərin məzmununu başa düşmək üçün mənimşəkilir.

P. Allen oxu vərdişlərinin təhsilalanlara aşılmasına prosesində yazının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir [1, s. 12]. Yazı formasında yerinə yetirilən tapşırıq misal olaraq, bir neçə sadə cümləni lövhədə yazmaq və onları birləşdirərək mürəkkəb cümlə düzəltmək tövsiyə olunur. Bu tapşırıq təhsilalanlar tərəfindən qrup şəklində yerinə yetirilir.

Oxu təlimində qrammatika reseptiv məqsədlə, mətnlərin məzmununun başa düşülməsi üçün mənimşəkilir, sonra isə produktiv, yəni yazı prosesində yaradıcı şəkildə istifadə edilir. Bu strukturların hər bir tədris mərhələsinə uyğun (aşağı, orta və yuxarı) siyahısı tərtib edilir.

Oxu məqsədilə mənimşəkilən qrammatik strukturların siyahısı yalnız təhsilalanları istiqamətləndirmək üçün istifadə edilir.

P.Allen tərəfindən hazırlanmış və tövsiyə edilən qrammatik strukturların siyahısı aşağıdakı kimidir [1, s. 57-81]:

- there is/there are;
- bağlayıcılar;
- əvəzedici sözlər (not did he, she said so);
- "finally, moreover" tipli bağlayıcı sözlər, durğu işarələri;
- passives, statives and irregular past participles;
- relative clauses;
- nominalizations;
- infinitives;
- participial constructions;
- transposed elements;
- negations.

Müəllimin fikrincə, qrammatikanın passiv formada mənimşəkilməsi üçün işlənmiş bu sxem oxu təliminin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsinə təmin edə bilər [1].

Xarici dili mütəxəssis məqsədilə öyrənən təhsilalanlar isə paraqraflar üzərində və daha yüksək səviyyədə işləyirlər. Tədrisin orta və yuxarı mərhələlərində oxu və yazının təlimini eyni zamanda aparılması tövsiyə olunur.

Oxu prosesində mətnləri düzgün başa düşmək üçün, təhsilalanlar əsas ideyaları və ikinci dərəcəli məlumatları fərqləndirməyi bacarmalı, həmçinin, müxtəlif yanaşma üsulları və yazı növlərinə uyğun olan struktur ilə tanış olmalıdırlar.

Oxu təlimində məşğələnin orta mərhələsində təhsilalanlara oxudan əvvəl verilən suallar tənqidi oxu vərdişlərinin aşılmasına yönəldilir və bu məqsədlə aşağıdakı növ sualların verilməsi məqsədyönlü olardı:

1. Baxılan mətnədə əsas məna daşıyan cümlə hansıdır?

2. Cümlədə müəllifin mövqeyini bildiren iki sözün altından xətt çəkin.

3. Əsas məna daşıyan cümləyə müəllifin münasibəti nədir?

4. Müəllifin irəli sürdüyü səbəblər nə dərəcədə inandırıcıdır?

Bu növ suallar yazılı şəkildə, auditoriyadan kənar cavablandırılır. Növbəti dərəcədə təhsilalanlar hazırladıqları cavabları müqayisə və müzakirə edirlər. Cavabların mətdən olduğu kimi götürülməsi mümkün olmayan sualların verilməsi tövsiyə edilir. Təhsilalanları düşündürən və xülasə formasında cavabları olan suallara üstünlük verilməlidir. Müzakirədə iştirak edənlərin cavabları düzgün olmadıqda səhfləri özləri düzəltməli və fərqli rəngli qələmədən istifadə etməlidirlər ki, müəllimin onların oxu vərdişlərinin hansı səviyyədə olmasını və müzakirə prosesində necə iştirak etmələrini qiymətləndirməyə imkanı olsun.

Qeyd edildiyi kimi, xarici dildə, oxu təliminə yönəldilmiş proqramlara müvafiq fəaliyyət növlərini əhatə edən çalışma və tapşırıqlar daxil edilir.

Hər bir oxu dərsinin sonunda müxtəlif xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsi, tələbələrə fərqli fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, onlara oxu vərdişlərinin aşılmasına prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün lazımi şərait yaradır.

Oxu təliminin tədqiqatçıları sözlərin öyrənilməsi məsələsini leksik vahidlərin mənimşəkilməsi probleminə ayırır, lüğətin öyrənilməsində əsas məqsədin ana dilində olan leksik vahidlərin öyrənilən xarici dildə ekvivalentlərinin mənimşəkilməsi olduğunu vurğulayırlar. Bu, əsas diqqətin semantika üzərində cəmləşdirilməsini, həmçinin, sözlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini nəzərdə tutur. Bu isə sözlərin kontekst daxilində olan mənalarnın oxucular tərəfindən başa düşülməsini mümkün edən əsas şərtlərdəndir.

Oxu prosesinin və nəticələrin səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəldilmiş təlim zamanı təhsilalanlara mənimşəkilmiş leksik vahidlərin produktiv nitq fəaliyyətində istifadə edilməsi əsas məqsəd kimi qəbul edilir.

Beləliklə, oxu təlimində əsas məsələ sözlərdə olan mənalarnın dekodlaşdırılması olduğundan, diqqətin məhz ona cəmləşdirilməsi məqsədyönlü hesab edilir.

Tədqiqatçıların nəticələrinə əsasən, sözlərin öyrənilməsi aşağıdakı əsas istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- funksional sözlər;
- qaydasız fellər və xüsusi cəm formalı isimlər;
- morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər.

Oxu vərdişlərinin aşılmasında təhsilalanlar sözdüzəltmə üsulları haqqında da məlumatlandırılır.

Yuxarıda deyilənləri ümumləşdirərək, qeyd etmək lazımdır ki, dilin aspektləri olan qrammatika və leksika ilə bağlı olan çalışmaların yerinə yetirməkdə əsas məqsəd oxu prosesində təhsilalanların diqqətinin nitqin formal cəhətlərinə deyil, oxunan mətnin məzmununa yönəldilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasıdır.

Dilçi alim Maykl Uestin "Read and Look Up" üsuluna əsaslanmaq əhəmiyyətli olardı (Allwright) [2, s. 156-171]. Andersonun təklif etdiyi bu üsul təhsilalanların sayı çox olan sınıflarda xarici dildə oxunun təlimi prosesində təhsilalanların fərdi fəaliyyəti üçün maksimum şəraitin təmin edilməsinə imkan verir [3, s. 35-42]. "Read and Look Up" üsulunun əsasını təşkil edən oxu mətninin ayrı-ayrı sintaktik söz qruplarına bölünməsi və onların tələffüzü və ya bərkədən oxunulmasıdır. Təhsilalanlar məna daşıyan sintaktik qrupları ayrı-ayrılıqda oxuyur, sonra mətnə baxmadan onları əzbərdən deyir. "Read and Look Up" üsulu təhsilalanlara yalnız mətni sintaktik məna qruplarına bölərək oxumaq bacarığını aşılmasına ilə yanaşı, həm də təhsilalanların qısamüddətli hafizəsinin inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır. Bu üsul xarici dilin tədrisinin yuxarı mərhələsində təhsilalanların oxuduqları sintaktik qrupları yaradıcı şəkildə interpretasiya etmələrinə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilalanların qısa müddətli hafizələrinin inkişaf etdirilməsi və intonasianın öyrədilməsi bilavasitə oxu təlimi prosesi ilə məhdudlaşmır.

Azərbaycadilli təhsilalanlara, məsələn, ingilis dilində oxu vərdişlərini aşılarkən onlara

ikidilli, yəni ingilis-Azərbaycan və Azərbaycan-ingilis və "ingilis-ingilis" izahlı lüğətlərindən istifadə bacarığı öyrədilməlidir.

Məlumdur ki, lüğətlərdə sözlərin tələffüzü, orfoqrafiyası, mənaları, hansı nitq hissəsinə mənsub olmaları və eyni köklü sözlər haqqında məlumat verilir. Bunlarla yanaşı, oxu təlimində önəmli olan məhz sözlərin mənasıdır.

Odur ki, təhsilalanlara tədris olunan xarici dilə xas olan polisemiya, yəni çox mənəlilik haqqında məlumat verilməli, oxu zamanı sözlərin yalnız bir mənası, mətndə olan kontekstual mənasının tapılması tövsiyə edilir.

Müəllim istənilən təlim kontekstində hansı lüğətlərə üstünlüyün verilməsi haqqında məlumat verir və bu da təhsilalanların lüğət biliklərinin zənginləşdirməklə yanaşı, əsas məqsəd olan oxu vərdişlərinin tələb edilən səviyyəyə yüksəltməkdir.

Oxu prosesində sözlərin başa düşülməsi və bütövlükdə məzmunun adekvat şəkildə qavranılmasını təmin etmək məqsədilə xüsusi tapşırıqların təhsilalanlara təqdim edilməsi tövsiyə edilir [4, s. 451].

Lüğətlə işləmək bacarığını nümayiş etdirən təhsilalanların sözlərin öyrənilməsində hər hansı yazılı çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilmələri məqsədyönlüdür. Lüğətlə bağlı olan çalışma və tapşırıqların səmərəliliyini artırmaq üçün təhsilalanlar aparılan işi müstəqil şəkildə planlaşdırıb həyata keçirməlidirlər.

Oxu prosesində meydana çıxan vacib problemlərdən biri də oxunun sürətidir. Sürətlə oxu vərdişlərinin təhsilalanlara aşılmasına yönəldilmiş xüsusi çalışma və tapşırıqlar xarici dilin tədris sistemində daxil edilməsi məqsədyönlü olardı, yəni onlar sürətlə oxu bacarığına yiyələnmişdirlər [5, s. 483-504].

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız xarici dildə deyil, ana dilində oxu təlimi prosesində də təhsilalanlar mənaları məlum olmayan sözlərlə qarşılaşırlar. Bu sözlərin mənalarının açılması adətən cümlədəki sözlərin vasitəsi ilə (cümlənin mənasına əsasən) həyata keçirilir.

Beləliklə, xarici dilin ixtisas səviyyəsində oxu təliminin əsas məqsədi olan mətnin mənasının qavranılmasına nail olmaq üçün qrammatik strukturların, cümlənin quruluşunun, lüğətdən istifadənin və sürətli oxu üsullarının tədris prosesində nəzərə alınması əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1.Allen P. Swain M., Harley B. and Cummins J. (Eds.) Aspects of classroom treatment: Toward a more comprehensive view of second language education. The Development of Second Language Proficiency Cambridge: Cambridge University Press, p. 57-81.

2.Allwright R.L. The Importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics 1984, N 5/2, p. 156-171

3.Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, p. 136-143.

4.Bailey K.M. and D.Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996, 451p.

5.Bejarano G. A cooperative small-group methodology in the language classroom // TESOL Quarterly, 1987, 21, 3, p. 483-504